

02 / 2020

Utilisaziun cumina – «L'Africain» – Visiuns per la Rumantschia – Postcommunissem – Nova punt a Danis – Ciclus da la materia – Baselia refurmada – Ils «nanins» da Samnaun – «Madaya Mom»

Dretgs d'usufruct e furmas d'utilisaziun cumina

Ils dretgs d'usufruct (dad *usus e fructus, utilitar e far gudogn*), naschids en il temp medieval, èn stads fitg impurtants en il Grischun fin viaden il 20avel tschientaner. La regulaziun da quels dretgs giugava ina rolla centrala ed ils conflicts che naschivan da quella regulaziun eran variantas frequentas da conflicts socials. Sco dretgs d'usufruct collectivs veggan designads ils dretgs d'utilisar las resursas naturalas sco guauds, pastgiras, auas e palids, accordads als members d'ina communatad. En il temp medieval ed en il temp modern tempriv cumpigliavan quels dretgs oravant tut ils areals (savens extendids) da diever comunabel, ma era parts da la cultura en possess privat, messa a disposizion suenter la racolta a la pasculaziun cumina. Purs, puranchels e mastergnants eran dependents da las resursas collectivas.

Ils dretgs d'usufruct èn cuntegnids en ils pli vegls documents scrits rumantschs. L'istoriografia ha empruvà ditg d'attribuir l'origin da questas dretgs al temp vegl german: tenor la sciensa moderna èn els dentant veggids fixads pir en connex cun la colonisaziun ed explotaziun extensiva dal terren en il temp automedieval, oravant tut en las zonas periferas dal pajaies. Il meglier pon ins osservar quai en la Sviza Centrala ed en il Grischun, nua ch'ins aveva avert en in'empresa fasa pastgiras d'alp per promover la subsistencia. Tranter la fin dal 13avel tschientaner ed il 15avel tschientaner han ins alura realisà pli e pli savens alps corporativas. Ils impuls per questas corporaziuns èn veggids da la signuria e dals purs gronds, orientads adina dapli a l'allevament ed al commerci da muvel sco era a la producziun per l'export.

En il temp modern tempriv han ins alura cumenzà a circumscriver pli rigurussamain tant ils dretgs d'usufruct sco era las furmas da l'utilisaziun cumina. Ils collectivs d'usufruct èn sa cunfinada vers l'exterior e l'interior, rendend difficulta l'utilisaziun da bains cumins ad esters senza dretg da burgais (fulasters, enderes) surtut cun augmentar las taxas d'entrada u cun refusar ad els l'access a las resursas collectivas. Da l'autra vart han ils collectivs però era tschertgà da limitar ils dretgs d'usufruct dals usufructuaris indigenas economicamain flaivels, tranter auuter cun «frietar» (annullar il dretg d'usufruct). Per definir il circul dals usufructuaris, èn sa furmada dus sistems da dretg: il dretg real ed il dretg personal. En las corporaziuns determinadas tenor il dretg real era il dretg d'usufruct lià als fieus u ad in funs, en las corporaziuns constituidas tenor il dretg personal a l'appartegnienttscha al vischinadi u a veglias famiglias indigenas. Cun l'augment da la populaziun en il 16avel tschientaner èn ils dretgs d'usufruct veggids fixads numericamain en las communitads da dretg real. Ins vuleva stabilisar il dumber dals usufructuaris e proteger las resursas collectivas d'in usufruct excessiv. En las corporaziuns basadas sin il dretg personal ha manà la creschienscha demografica indigena ad in augment dals usufructuaris e cun quai ad in regress da la quota d'utilisaziun individuala. A l'intern dal circul dals usufructuaris era l'utilisaziun solitamain graduada. Fitg derasada era la regla da l'envernaida, vul dir la pasculaziun cumina che venniva concedida mo ad animals nutrids l'enviern cun agen Pavel. Questa regla, stgaffida oriundamain per francar il princip dal basegn ed impedir in'affluenza da muvel ester tras purs gronds speculants e tras martgadants da muvel, ès a sviluppada cun la stgarsezza pli e pli gronda, privilegiand ils allevaturs gronds. Mintgant venniva fatg in'excepziun per pauvers, als quals venniva permess da pascular ina vatga prendida a fittanza sin la pastgira communabla.

L'utilisaziun da la laina era medemamain graduada. L'attribuzion da quella succediva savens tenor la grondezza da possess da terren (laina da diever) u tenor il dumber da las pignas da stgaudar (laina da brisch). Là nua ch'ils fieus (chasadas)

Regiun da Tusaun vers il 1830: guaud e pastgira sco zonas d'utilisaziun cumina (davantgart).

MAD

disponivan d'agens pastgs e guauds, èn sa fatgas valair qua e là tendenzas egalitaras. Il dumber da la muaglia che pudeva pascular sin las pastgiras communablas venniva limiti e l'utilisaziun da la laina repartida en parts equalas.

En il 16avel tschientaner han ins runcà dapertut guauds e separà areals communals per la colonisaziun u per dievers spezialis. En il 18avel tschientaner han ins distribuì, sut l'influenza dals patriots economs, pastgiras communablas pli extendidas (las uschenumnadas tschuppinas, per exemplu a Breil), da las qualas profitavan era las personas cun pauc u nadin terren che na s'interessavan betg a l'usufruct da las pastgiras, mabain a la cultivaziun dal terren. La helvetica ha provocà ina cesura sin il champ dals dretgs d'usufruct. Per l'empresa giada èn las vischnancas politicas e las collectividats che cundividevan ils dretgs d'usufruct (vischnancas burgaisas, corporaziuns) veggidas separadas clera-main. Questas separaziuns èn veggidas acumpagnadas d'ina undada da partiziuns da pastgiras communablas e d'areals forestals, exequidas quasi adina sin iniziativa dals purs da la classa mesauna, entant ch'ils purs gronds (privilegiads dal sistem vegl) e la populaziun senza terren (dependenta da la laina manidla) s'oponivan a talas partiziuns. La fin da la Republica helvetica ha inizià il return parzial a la situaziun d'avant il 1799.

Pir a partir dal 1815 èn ils dretgs d'usufruct ed il possess da las corporaziuns collià cun quels veggids separadis definitivamain da las vischnancas, da las valladas e d'altres cuminanzas e repartids tranter tut ils usufructuaris u conferidis a las corporaziuns da pastgiras, d'alps e da laina, furmadas tenor la concepziun da possess da tempra liberala. Suerter questa separaziun possedevan dretgs d'usufruct mo pli quellas personas che pudevan cumprovar lor appartegnienttscha a questas corporaziuns.

Martin Leonhard

Conflicts d'usufruct

Il grond dumber da tals conflicts è ina consequenza da la grond'impurtanza dal possess da terren collectiv e dals dretgs d'usufruct collectivs en la sociedad agrara tradiziunala. La plipart dal terren nuncultivà, situà en el territori communal, era en possess da la communitat u da las corporaziuns d'usufruct pli grondas. A partid al mument ch'il terren cuminal è daventà stgars, ha l'usufruct stuì vennir reglà. A l'intern da las vischnancas hai dà savens conflicts, perquai ch'ils interess dals abitants variavan tenor la dimensiun e la cumposizion dal possess. Ils purs pli gronds eran generalmain interessads d'utilisar la pastgira communabla senza restricziuns, entant che la populaziun che na disponiva betg da muvel vuleva far diever da la prada cumina per cultivar graun e verdura ed, a partir dal 19avel tschientaner, per metter tartuffels. Conflicts na-

schivan era da la supraposizion dals dretgs d'usufruct, derasada oriundamain en tut las zonas agraras: ils champs da graun e la prada stuevan vennir mess a disposizion suenter la racolta a la pasculaziun cumina. Sin las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain avunda. Ina tipologia dals conflicts naschids en connex cun ils dretgs d'usufruct da las pastgiras d'alp existivan dretgs da passadi per muvel ester, dretgs da bavrar, dretgs da guntgida en cas da naiv e dretgs da pasculaziun tempriva e tardiva che provocavan adina puspè charplinas (per exemplu la cuntraversa dal 1546 per ils dretgs da passadi sin l'Alp Bernina tranter Buond e Schlarigna). Las soluzions n'eran savens betg da lunga durada, perquai ch'ils dretgs d'usufruct ed ils cunfins na vennivan betg circumscrits bain av

In cudeschet fascinant

«L'Africain» da J. M. G. Le Clézio

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ In dals cudeschs che m'han fascinà dapli en ils davos onns era «L'Africain» da Jean-Marie Gustave Le Clézio (1), publitgà avant il conferiment dal Premi Nobel da litteratura a l'autur il 2008. I suonda ina resumaziun commentada da lezza biografia d'in medi militar britannic tras ses figl.

Cun in globus vai tgunsch da localisar ils differents territoris maritims dal «British Empire» tranter las duas guerras mundialas. En dumonda vegnan:
 – L'insla da Mauritius a sid da l'India, amez l'Ocean Indic;
 – il Camerun e la Nigeria a nordost dal Golf da Guinea;
 – Londra, «the heart of the Empire»;
 – la Guiana, tranter Suriname, Venezuela e l'Ocean Atlantic.

Mo il port maritim da Nizza, annetà 1860 da la Frantscha, n'ha mai fatg part dal «British Empire», ma è vegnì occupà 1942–1943 da l'Italia e 1943–1944 da la Germania.

Medi tropical da l'Imperi britannic

Il 1598 ha in admiral ollandais prendi possess d'in'insla lezza giada deserta, sin la ruta maritima vers Java, e l'ha dà il num da «stathouder» Maurits van Oranje (1576–1625; v. La Quotidiana dals 31 d'avust 2015, p. 12). Il 1710 han ils Ollandais renunzià a lur possess. La Frantscha ha lura surpiglià la controlla da l'insla e l'han numnada «Isle de France» e colonisada. Il 1794 è il Breton Alexis-François Le Clézio vegnì a star sin l'insla. Il 1814 ha la Frantscha cedi l'insla a la Gronda Britannia che l'ha numnada puspè Mauritius, respectond uschiglio lingua e toponimia franzosas. L'insla è independenta dapi 1968. La

«lingua franca» è in dialect franzos («créole»). Il bab da J. M. G. Le Clézio è naschi sin l'insla enturn 1896; il prenum e l'onn precis da la naschientscha na di il figl nagliur. Cun trenta onns ha il docter terminà ses studis da medicina tropicala a Londra sco stipendiat da la regenza; lur è'l s'annunzià tar il «Colonial Office» che l'ha nominà «medi sin ils flums da Guiana. Strusch arrivà [a la chapitala Georgetown] ha'l fittà ina piroga cun in tett da palmas ed in motor Ford (...). Sin sia piroga, cun la squadra da tgirunzs, pilots, guides ed interprets, gieva'l ensi sin ils flums (...). La Guiana l'ha preparà per l'Africa (...). Ins aveva gist stgaffi in post en l'Africa dal vest, en la strivla cedida da la Germania suenter l'Emprima Guerra mundiala, cun la Nigeria da l'ost ed il Camerun britannic dal vest. Bab è s'annunzià sco voluntari. A l'entschatta da 1928 sa chattava'l en ina bartga che gieva lung la costa africana (...). Ils inimis avevan num kwashiorkor, bazil virgula, verme solitari, (...) virola, disenteria. Cunter lezs inimis parava la tastga da medi da bab segir fitg leva: In scalpel, ina zanga (...), in tarader da chavazza, in stetoscop, faschadiras da cumpressiun ed insaquantis isegls sco ina squitta da mesch (...). I na deva ni antibiotica ni cortisona (...). Per cumbatter epidemias, devi fitg pauc vaccin (...). En l'Africa dal vest è il chirurg restà ventgadus onns» (pp. 59 e 62–64).

La famiglia avant e durant la guerra

Il medi tropical Le Clézio ha maridà «sa cousin germaine, ma mère» (p. 58). Il figl scriva pauc da la vita da la mamma. «Elle est née à Milly» (p. 58), ma plis vitgs franzos han num «Milly». L'unica vischianca en Frantscha numnada simplamain «Milly» è situada en Norman-

J. M. G. Le Clézio

MAD

dia. Ma Alphonse de Lamartine (1790–1869), famus poet da la romantica franzosa, ha vivì en il vitg burgognais da Milly, numnà oz «Milly-Lamartine»; Le Clézio, expert da litteratura franzosa, manegia forsa quest «Milly». En mintga cas han ses geniturs vivì ensemble onns a la lunga en Nigeria. «Il 1938 è la dunna ida en Frantscha tar ses geniturs per la naschientscha da l'emprim uffant. Bab ha lura prendi in curt congedi da paternità cun mamma en Bretagna. Lur è'l s'embartgà per turnar en Africa gist avant la decleraziun da guerra [britannica e franzosa il settembre 1939]» (p. 94). Il segund e davos uffant, Jean-Marie Gustave, è naschi a Nizza ils 13 d'avrigl 1940, cur ch'omaduas democrazias eran alliadas cunter la Germania. Ma il zercladur ha manà ina gronda vieuta. L'inimi ha conquistà la mesadà da la Frantscha enfin a las Pireneas bascas; la regenza ha fatg midada a Vichy amez il pajais e suttascrit in armistizi che

francava l'occupaziun tudestga. La Gronda Britannia, cun la Nigeria ed il Camerun britannic, cumbatteva vinvant. Il medi militar britannic Le Clézio «ha pruvà insatge narr: Ir tras la Sahara per s'embartgar en Algeria vers la Frantscha dal sid, salvar femna ed uffants e turnar cun els en Africa (...). En il desert na devi nagina guerra (...). Bab partiva la spaisa dals Tuareg che cumpagnavan la caravana (...). El fotografava las inscrizioni en 'tamascheq' [il linguatg berb dals Tuareg] (...). El è arrivà a nord dal desert, nua ch'ins l'ha fermà e renvià» (pp. 95–97; v. maletg d'inscrizion 'tamascheq' p. 17). Cun il cor grev ha'l stuì turnar sulet en la Nigeria dal sidost, sco chef dal spital d'Ogoja, entant che sia famiglia steva a Nizza. Cur che la Germania ha occupà la citad, suenter l'armistizi suttascrit da l'Italia battida cun las democrazias, è la mamma «ida a sa zuppar en in vitg da muntnoga, pervi da la posizion da bab en l'armada britannica e dal privel da vegnir deportada» (p. 54). Il 1944 è l'ocupaziun vegnida a fin.

Ultims onns cun bab

Il 1948 han la mamma ed ils dus figls fatg visita al bab en il spital d'Ogoja. I han chattà in schefmedi inasprì da la vegliadetgna, la suldina, il clima ed il cumbat cunter las malsognas da la populaziun. «A la fin da sia vita m'ha'l ditg ch'el tscherniss pli gugent d'esser veterani che medi, perquai ch'ils animals sajan quels che laschian valair lur atgna suffrientscha» (p. 100). Pensiùna paucs onns pli tard, è'l vegni a Nizza per star cun sia dunna e lur figls. «Suenter ventgadus onns passentads en Africa has-segjava'l profundemain mintga furma da colonialissem (...). El persequitava

mintga di al radio ils cumbats (...) en la Kenia per l'indipendenza e quels dals Zulus cunter la segregaziun razziala en l'Africa dal sid» (pp. 112–113). Il 1961 ha in referendum en il Camerun britannic manà a reunir la strivla dal sid cun il Camerun independent. Jean-Marie Le Clézio, sco burgais franzos, sa sentiva smanatschà «d'ir a far la guerra per mantegnair ils privilegis da la davosa societat coloniala» (p. 24). Manegiada è la Guerra d'indipendenza algeriana: «Da 1954 enfin a 1962 han passa dus milioni schuldads franzos fatg guerra en Algeria» (2). Il 1959 è il giuven Le Clézio vegnì lectur da franzos en Engalterra. «Le Procès-verbal» (1963), ses emprim roman, sa basa sin il trauma collectiv da lezza guerra. Il 1977 ha'l doctorà a l'Universitat da Perpinyà/Perpignan cun ina lavur istorica davart il México. «L'Africain» ha'l scrit faschend endament ses bab pensiùna sco African; la chasa editura Hanser (Minca) ha publitgà 2007 ina traducziun tudestga intitulada «Der Afrikaner». Ils 9 d'october 2008 ha «Svenska Akademien» (Stockholm) publitgà ina comunicaziun che scheva: «Le prix Nobel pour l'année 2008 est attribué à l'écrivain français Jean-Marie Gustave Le Clézio, (...) l'explorateur d'une humanité au-delà et en-dessous de la civilisation régnante.» «Français», segir; ma il scriptur punc-tuescha gugent sia naziunalitat dubla franzosa e «mauricienne». En mintga cas vali la paina da leger «L'Africain» – u almain «Der Afrikaner».

1. J. M. G. Le Clézio, *L'Africain*. Ediziun da giuglio. F-85400 Luçon (Pollina, ISBN 2-07-031847-8) 2005.

2. Benjamin Stora, *La gangrène et l'oubli. La mémoire de la guerre d'Algérie*. Paris (La Découverte, ISBN 2-7071-20723) 1991, p. 7.

Rumantschia duamilli e ventg

Represchentaziun – Deliberaziun – Infurmaziun

L'onn 2018 èsi otganta onns ch'il rumantsch è vegni acceptà sco lingua naziunala da la Svizra, l'onn 2019 davena la Lia Rumantscha (LR) tschient onns. Quai vul dir ch'il rumantsch sco linguatg è francà en la constituziun e che la Rumantschia ha chattà ina moda da s'organisar per la promozion dal linguatg. Ma èsi uschia scleri era per ils proxims tschient onns co ch'il rumantsch duai sa sviluppar? Quests giubileums èn per la Pro Svizra Rumantscha (PSR) in'occasiun da far patratgs. Nus vulain tschiffar quests muments da remissenza per dar in'egliada en il futur: per rimnar ideas co sviluppar il rumantsch e la Rumantschia, per reflectar tge midadas dals davos otganta resp. tschient onns ch'en ozendi ina schanza per noss linguatg e nossa cultura. Per quest motiv preschenta la PSR cun questa visiun per il 2020 impuls da discussiun per la Rumantschia che s'orienteschà vid novas vistas e pussaivladads dal progress per lingua e cultura. L'onn 2020 è in mument da tscherta simbolica d'avanzament suenter ils giubileums da reconuschienscha sco lingua naziunala e l'organizaziun autonoma en la LR.

La situaziun actuala en la Rumantschia mussa che las Rumantschas ed ils Rumantschs na possedan ozendi nagina pussaivladad da debattar e prender ina decisio communabla, per dir «rumantscha». La discussiun davart alternativas al rumantsch grischun per il svilup da lingua e cultura rumantscha na vegg betg manada, tranter auter era perquai che las instituziuns rumantschas e dal chantun Grischun na provedan betg in spazi da deliberaziun u discussiun ad in vast public. In auter motiv per preschentiar quests impuls è che be la constituziun na garantescha betg il survivor da la lingua e che l'organizaziun da la Rumantschia ed en spezial da la LR n'è betg incontestabla. Uschia ha la LR senza preschentia propostas per restructurar la radunanza da delegadas e delegads (RD) sin squitsch da tschertas forzas rumantschas. La PSR è dentant da l'avis ch'ina restructuraziun duai vegg inspirada d'ina strategia e d'ina visiun per la Rumantschia, e per formular ina tala strategia e visiun èsi necessaria da possibilizar ina discussiun averta nua che ideas e propostas dad uschè blers Rumantschs sco pussaivel pon vennir integradas.

Perquai vulain nus sbozzar tschertas vias e pussaivladads per redefinir la moda da discussiun en la Rumantschia: enstagl da discordia e conservaziun dal statut quo essan nus a la tschertga da cumi-

Sco represchentant da la Pro Svizra Rumantscha declera Clau Dermont la visiun «Rumantschia duamilli e ventg».

FOTO M. HARTMANN

nanza e progress en consciencia dal nov tschientaner. La proposta sa fatschenta cun trais puncts en ils quals nus vesain in potentzial da svilup u midament cun la mira da crear in spazi da discussiun e decisio: la separaziun da rollas da protecziun e represchentaziun dal rumantsch sut il chavazzin represchentaziun; la necessitat d'ina pussaivladad da s'entupar e debartar sur il chavazzin deliberaziun; e finalmain l'infurmaziun e co che la Rumantschia po utilzar meds pli moderns sco la digitalisaziun per la communicaziun tranter Rumantschs e laschar uschia sblatgir cunfins tranter las valladas e sur il territori rumantsch ora.

Represchentaziun

Ina rolla pli activa da la confederaziun en la protecziun e promozion da la lingua

Ozendi è il rumantsch francà sco lingua naziunala e lingua d'uffizi parziala sin nivel federal, e sco lingua chantunala e d'uffizi sin nivel chantunal. La Constituziun federala cun la definiziun da las linguas naziunala (art. 4, votaziun dal 1938), l'artigel da linguatgs (art. 70, votaziun dal 1996) e la lescha da linguatgs federala dal 2007 sclereschan en paucas construziuns la definiziun dal rumantsch en Svizra. Sin nivel chantunal èn las regulaziuns bain pli specificas en

las leschas da linguatg e da scola. Però be la lingua sco tala è francada. La confederaziun ed il chantun na possedan nagina definiziun tge che la Rumantschia è, ed il rumantsch è plitost da chattar en las instituziuns da cultura e da scola che en atgnas instituziuns. Il medem vala per il franzos ed il talian. La confederaziun de leghescha la promozion e protecziun da linguas al chantun Grischun, e lez deleghescha il mantegniment e la promozion da la lingua e la cultura rumantscha u a las vischnancas u a la LR – in'organizaziun en principi privata ed independenta.

Bundi (2014) crititgescha che instituziuns da surveglianza mancan sin tut ils nivels politics da la Svizra, uschia che nagi n'è responsabel che leschas e directivas davart la lingua rumantscha veggian resguardadas. Avant la dieta rumantscha dal 2016 ha la LR incumbensà Glaser & Bisaz (2014, 2015) da sa fatschentiar cun sia organisaziun e da demussar pussaivladads da midadas per il futur. Els han era mess en discussiun, sche l'organizaziun da la Rumantschia en in'unio privata correspundia a la relevanza statala da la dumonda da lingua en Svizra.

Curt e bain pon ins constatar che la Rumantschia e la LR en spezial han las suandantas sfidas:

- per l'ina vegg la protecziun dal rumantsch surlaschada pli u main als Rumantschs sezs. Igl existan bain leschas e regulaziuns, i n'exista però nagina surveglianza da quellas leschas e regulaziuns, sco che Bundi (2014) demussa cun l'exempel da fusiuns da vischnancas. Ni la confederaziun ni il chantun na possedan in uffizi da linguatg, els han be integrà pitschens posts da lingua en organisaziuns che sa fatschentan en emprima lingua cun la cultura.

- per l'autra surpiglia la LR ina rolla administrativa per il chantun Grischun (Glaser & Bisaz 2014) quai che pertutga la promozion dal linguatg. A medem temp è ella l'organizaziun che surpiglia la rolla da represchentar ils Rumantschs envers chantun e confederaziun. Questa rolla dubla – crititgar e controllar las instituziuns politicas, ma tuttina esser dependenta dal sustegn (finanziar) da questas instituziuns – cumprometta las posiziuns da la LR, quai ch'en in davos onns pliras giadas stà punct da disputa en las medias.

Impuls

Per l'onn 2020 n'è la Rumantschia betg pli organisada independentament, la confederaziun ha stgaffi in'instituziun dal dretg public cun l'incumbensa da surveglier la protecziun da la lingua ru-

maticas (saja quai cusselgs u votaziuns) che sa drizzan be vers la Rumantschia. Uschia èsi da concluder che ozendi n'exista nagin instrument legitim per prender ina decisio «rumantscha» ed uschia era betg la baza per represchentar ina posiziun «rumantscha» genuina.

La suelta organaziun che surpiglia ina tscherta rolla da represchentar tut ils Rumantschs è la LR sco organaziun teigala d'organizaziuns da promozion e protecziun linguistica e da las organizaziuns regiunala. Perquai è la LR en il mument sut squitsch da las forzas idiomáticas che vulan impedir mintga susteign per il rumantsch grischun.

Entant che las uniuns da la Pro idioms (PI) han il bun dretg da s'engaschar per lur finamira èsi d'analizar criticamente lor metoda: Per l'ina n'ha la LR nagina pussanza da decider davart l'utilisaziun dal rumantsch grischun en las scolas grischunas, quai è chaussa dal chantun e da las vischnancas. Per l'autra maina la tactica da surprender la «pussanza» ed installar lur visiun d'ina «democrazia» en la Rumantschia tar l'opressiun d'autras forzas che s'engaschan per la lingua rumantscha. Tras la surpigliada p. ex. da la Surselva Romontscha vegnan persunas ch'en stadas engaschadas dapi onns per il rumantsch spedidas ed uschia demotivadas da s'engaschar per lur linguatg. Quella maniera d'excluder persunas, organisaziuns u gruppas cun autras opiniuns ed ideas è da valitar sco periclitazion malprudenta gista per ina lingua minoritara d'in pèr dieschilli Rumantschs.

Impuls

Per la PSR èsi d'importanza imperativa che la Rumantschia chattia ina schliaziun integrativa per debattar dumondas dal futur da noss linguatg a moda constructiva, uschia che nagina persona u organaziun na veggia exclusa. Per la PSR èsi cler che nagina persona u organaziun n'ha il dretg u la legitimaziun da definir tgi che n'è betg rumantsch u da decider tgi che ha ina legitimaziun pli «vaira». Vinavant duai la tendenza nuschaiva da stgatschar organisaziuns u persunas che s'engaschan per lur linguatg vennir terminada. Uschia èsi da far patratgs co che la dumonda centrala po vennir sclerida: co survegنان il Rumantschs ina pussaivladad da prender ina decisio «rumantscha»? En vista che la LR e la RD èn ozendi structuras federativas e betg cun l'intent da mobilizar persunas singulas duai la Rumantschia s'orientar a la varianta tradiziunala da la debatta dal pievel: radunanzas.

Continuaziun pagina 8

Pertge in'instituziun dal dretg public?

Da princip èsi irrelevant co che la Rumantschia s'organischa, uschia ditg che la lingua viva. Ma per optimar la protecziun e la promozion dal rumantsch è in'instituziun dal dretg public ina schliaziun ch'da discutat aver-tamain. Sco principal èsi da menziunar: – In'instituziun dal dretg public è ina via da renconuschienscha dal rumantsch – uschia sco che la renconuschienscha da las baselgias chantunala è ina renconuschienscha per la rolla da la religiun cristiana en Svizra. Il rumantsch è bain almain sin in nivel sumegiant quai che pertutga la contribuziun culturala tar la «Svizra», uschia ch'ina legitimaziun a moda sumegliant è inditgada.

– In'instituziun dal dretg public è ina via per l'organizaziun autonoma – uschia sco che l'organizaziun da las universitads duai dar la pussaivladad a la sciensa da sa sviluppar independentament da squitsch economici u politici. Il stadi surpiglia la rolla da fautur e metta a disposiziun ils meds per sciensa e retschertga, ma surlascha la realisaziun

Tge èsi cun il rumantsch grischun?

Il rumantsch grischun (rg) è realid en pliras scolas dal Grischun, è linguatg uffizial da l'administrazione e vegg utilisat d'instituziuns surregiunala sco RTR, LQ e la PSR. Perquai èsi cler per nus ch'il rg fa part dal rumantsch e duai survegnir la medema attenziun sco mintga singul idiom. Tge che pertutga la debatta dad rg en scola è questa finida. Mintga vischnanca decidezza sezza tge versiun dal rumantsch che duai esser lingua d'instrucziun, ed il chantun è responsabel da procurar per ils meds d'instrucziun en tut las variantas che veggan instruidas. La PSR è dentant da l'opinioni che mintga scolaria e mintga scolaria duai a la fin da sia scolaziun avair la cumpetenza da chapir tut las variantas dal rumantsch, uschia era rumantsch grischun, la varianta uffiziala da confederaziun e chantun.

Deliberaziun

Radunar ils Rumantschs per decisioe e discussiuns «rumantscha»

Independentament da la dumonda d'ina instituziun publica u da l'organizaziun sco unio privata èsi important da savair co ch'ils Rumantschs pon prender decisioe communablas. Per la Rumantschia n'exista nagina instituziun u procedura cun la mira da prender ina decisio cun la participaziun da tut ils Rumantschs. Il chantun e la confederaziun da porschan nags instruments demo-

Rumantschia duamilli e ventg

Continuaziun da pagina 7

Per l'onn 2020 propona la PSR d'organisar l'emprima Tschentada interrumantscha, nua che tutz che vulan far part da la discussiun davart il futur dal rumantsch èn cordialmain envidads. Sumegiant ad ina pitschna «expo» durant ina fin d'emna duai la Tschentada vegnir organisada mintga pèr onns en mintgħamai auters lieus dapertut nua che Rumantschs abiteschan. Uschia è quest eveniment er in barat cultural tranter las reġiuns cun la pussaivladad per in program accumpagnant cultural.

La Tschentada na duai betg surprender ina rolla da decisiun a forza lianta (q.v.d. instituzjunalisada) per il chantun u la confederaziun, ma dar la legitimazjun a las posiziuns ch'īls represzentants da la Rumantschia defendan en il cussiegħ grond ed a Berna. En emprima lingia duai la Tschentada esser ina pussaivladad per deliberaziun e debatta per la Rumantschia. Suenter la debatta da la po-

pulaziun duai la Rumantschia avair in punct d'orientaziun tge ch'èn las opiniuns ed ils arguments davart ina du monda.

Grazia a la pussaivladads d'ozendi fis-si pussaivel d'emetter la debatta per internet, radio e televiżiun ed uschia era permetter da far part da las votaziuns per telefonin u internet decentralmain. Per impedir ch'īna Tschentada impona la posiziun d'ina maioritad sin ina minoritad, p. ex. a regard puncs da discussiun che pertutgan en spezial ina regiun, fissi d'elavurar ina soluziun che definescha las finezzas d'ina Tschentada e che procura per ina għilvaziun da forzas. Uschia ġe p. ex. ina maioritad qualifitgada da

Infirmaziun

Access a medias ed infurmaziuns rumantschas independent da lieu e temp

La digitalisaziun da nissa vita procura mintga di per novas opportunitads, bainbaud ē mintgin collià en ina u l'autra moda cun la rait che dat access a l'entir mund e milliuns da bits e bytes. E quai era per rumantsch: tgi che vul navigar en l'internet ha la pussaivladad da far quai per rumantsch ed era visitar inquala pagina d'internet unicamain rumantscha u translatada per la Rumantschia. Projects sco la pagina d'internet dad RTR, Firefox, Vicipedia e La Tabla ēn terms impurtants en in mund pli e pli spert che rendan in punct d'orientaziun als Rumantschs. Ma quels projects ēn tuts projects independents e na demussan betg ina communidad. Las resursas e l'engaschament da schurnalistas e schurnalists p. ex. ēn dividids sin differents mediumi ed uschia sin pliras paginas u per part gnancia cuntanschibels a moda virtuala, ma be en moda da palpieri. Quella divisiun procura per squitsch, uschia p. ex. tar La Quotidiana (LQ) che consista ozendi da principi ord in schefredactur ed in'agentura da novitads (anr).

Il survivor d'ina lingua dependa da la moda e maniera ch'īna lingua veggħiġi da la cuminanza linguistica. Ma tschertas mesiras pon sustegnair la schanza da survivor, ed ina da quellas ē l'access ad infurmaziuns, tuns e videos per ru-

mantsch, independentamain nua sin il mund ch'ins ē.

Impuls

La PSR ġe persvasa che nissa cuminanza duai utilisar il svilup digital per l'avantatg da nissa lingua u nissa cultura. Gist ġe consideraziun dal fatg ch'īna gronda part dals Rumantschs n'abita betg pli en l'intsħess linguistic tradizjunal, ē nizzegħiar las schanzas da la digitalisaziun dal nov-tschientaner ina pussaivladad da procurar per ina collazion cun la patria e la lingua materna. Per pudair profitar il meglieva pussaivel dal svilup duain dentant las resursas vegnir cumbinadas. Per ina communitad linguistica da 40 000 fin 60 000 Rumantschs n'esi betg giustificabel da sa stentar en plirs lieus cun sumegħiantas sfidas – tutti pon profitar d'ina l-vur communabla e focussada sin la medema mira. Vinavant ġe da considera ch'ī n'exista nagin «martgħa» per novitads en ina minoritad sco il rumantsch, ma plitost in pensum public da procurar infurmaziuns qualitativas.

Las ideas proponidas en quest chapter ēn punct da debatta cum iż-żi responsabili da las instituzjoni menziunadas, cun las qualas la PSR ha già iniziata ina maisa radunda, e perquai be impuls tge che fissi pussaivel. Da la vart da la producziun d'infurmaziun ē la PSR da l'avis che trais midadas ēn necessarias en in emprim pass. Per l'ina duai la producziun da contribuijons vegnir unida, uschia che Radiotelevisiun Svizra Rumantscha (RTR), l'anr, LQ ed ulteriuri purschiders da medias barattan lura cuntegħi sħur-nadha. Las medias rumantschas duain survegnar in tiegħi communabel che procura per novitads actualas en scrit e per radio, televiżiun e video. Il medem vala per contribuijons pli profundas che dovrān dappi temp da preparaziun. Sco segund duain tut quellas infurmaziuns esser cuntanschiblas gratuitamain sin ina pagina d'internet ed in'applicaziun mobila che porscha era la pussaivladad da debatta per Rumantschs.

La finala ġe da discutar novas furmas per LQ. Per la PSR ġe cler ch'īna versiun

d'ina gasetta en palpieri ē indispensabla per la Rumantschia. Ma la furma d'ina gasetta dal mintgadi che veggħi pli e pli magħra pervia dal squitsch economic ē d'analisa criticamain en vista ad autres pussaivladads d'offri infurmaziuni e cuntegħen furma palpabla. Uschia ġe variantas discutabla nua che LQ na cumpara betg pli mintga di u vegg sviluppada ad in magazin emnil che porta era reportasches pli lungas e cumplette-scha cun las novitads da mintgadi online la purċiċha da medias rumantscha sco medium reinventata. In'autra opziun ġe da midar tar ina gasetta dal di gratuita e finanziar il-ċusts sur autras entradas per cuntansher dappi persunas.

Enstagħġ d'avair dividji las resursas, veggħi uschia focussa sin la pussaivladad da provveder la Rumantschia cun infurmaziuns actualas e porscher in medium che lubescha la lectura dal rumantsch en furma palpabla. In'applicaziun rumantscha che procura per tut las infurmaziuns actualas en scrit, tun e video n'ē ozendi nagħiġa miracla pli. RTR posseda cun «Play RTR» jaġi in'applicaziun che demussa la pussaivladad teknologica, ma la SRG ġe restrenschida en la procuraziun da texts pervia dal mandat da prestaziun. Qua dovri ina soluziun extraordinaria per la Rumantschia. Ina collavuraziun cun l-anr u bain ina fusju na dess betg mo la pussaivladad d'unir resursas, ma era da procurar a la pubblicità rumantscha in program da novitads e reportasches pli cumplessiv. Vinavant fissi ina tala applicaziun ina plattaforma per la discussiun virtuala e collazion cun la cuminanza rumantscha independentamain da lieu e temp – per persunas da Luven fin a Londra.

Per possibiliter l'access a questas infurmaziuns a tutt ġe indispensabile da procurar per collazion spertas cun la rait d'internet en mintga vallada dal Grischun e per medsi electronics ch'īn accessible era per persunas che na possedan nagħiġa savida extendida da teknologia. Per quest intent ġe da considerar in project per in «tablet rumantsch» cun lingua d'utilisaziun en rumantsch preparata cun tut las installazioni necessarie per dar

access bain bunmartgħa e nuncumpliġa a mintga Rumantsch.

Las opiniuns tge futur ch'il rumantsch e la Rumantschia duain avair ħekk differenċi, ma l'impurtant ġe da discutar cun in spirt avert davart novas idejas ed esser pronti da sa fatschentar cun las propostas dad auters. Per la PSR ġe important da dar impuls a la debatta tge che duai schabbegħi en il-proxim onns en la Rumantschia. Perquai avra ella la discussiun cun trais impuls: s'engasħar per rinforz il-rumantsch e la Rumantschia cun in-institutioni pubblika cun dappi instruments e pussaivladads da proteggere e promover il rumantsch; procurar per in eveniment che raduna il-Rumantschs e dat la pussaivladad d'ina debatta davart il-futur dal rumantsch; e restructurare la moda e maniera che l'infurmaziun rumantscha veggħi produċċiġi.

Questas trais propostas han la finamina da possibiliter ina debatta davart vi-siun e strategia per la Rumantschia. Ozendi n'ēn la LR e la Rumantschia Berg prontas per ina discussiun pli vasta tge che duai esser il-futur dal rumantsch, perquai che las instituzjoni ed il-lieu da debatta mancan. Las ideas ġe a moda da sboz cun l'intent dad esser impuls tge vias che existan per vegnir ad in punct nua che la debatta ġe pussaivla, e betg propostas elavuradas en mintga dettagli.

Necessari ġe dentant era pass concreti e betg mo idejas u impuls a lunga vista. Questa proposta co che la Rumantschia pudess s'organisar per l'onn 2020 ġe perquai «be» ina survista dal processu po vegnir instradata en rom dals giubileums che veggħi in il-proxim onns.

L'onn 2017 ġe la finala anc in ulteriur giubileum: la Pro Svizra Rumantscha daventa 25 onns. Per betg be guardar enavos e per contribuir al svilup da la Rumantschia ġe la finamina da la PSR da preschentar en l'onn da giubileum trais projects concreti che fan l-emprim pass en direżiun da questas trais chavazzini per il 2020. A chaschun da la radunanza generala da giubileum il-3 da mars 2017 veggħi la supradanza a preschentar a tut il-preschentis interessati co ch'ī duai succeder.

Tgi ġe rumantsch?

Per la PSR ġe cler: rumantschas ġe tut las persunas che discurran u chapsjan rumantsch, independentamain dal domicil, da la varianta rumantscha ch'ellas discurran u scrivan, sch'ellas han visitata ina scola rumantscha u possedan in pass svizzer. Per quest motiv essan nus persvas che tut quellas persunas han ġe il-dretg da cundecider davart il-futur da la Rumantschia ed il-duair da s'engasħar per la proteċzjoni e la promozjoni da nissa lingua. Gist ġe in vista da la realität che bunamain in terz dals Rumantschs n'abitescha betg pli in il-territori da tschep fissi nunraschunaivel da definir be Rumantschs dal territori da coc sco «vairs Rumantschs». Igl ġe d'empruvar da salvar la collazion da persunas en la diaspora cun lur lingua.

60 pertschent da la regiun pertugħiġi ed ina maioritad simpla da tut il-preschentis imaginabla e raschunaivel.

Il tissi svanescha pir plaun

Permanenza e superaziun dal communissem

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ Ins na sa smirveglia che «Glaube in der 2. Welt», revista mensila svizra «per la libertad religiosa ed ils dretgs umans»¹⁾, deditgescha ses numer da matg per gronda part a du-mondas en connex cun il Kosovo. L'editorial dal schefredactur Erich Bryner fa endament «in fin dus mil-liuns unfrendas armenas 1895/96, 1909 e 1915», lura «la translocaziun sfurzada da pievels entirs en l'imperi da Stalin, la «schoa» durant la se-gunda guerra mundiala, la bandi-schada dals Tudestgs da l'ost suen-ter lezza, las «purificaziuns etnicas» en l'anteriura Jugoslavia durant l'emprima mesadad da noss decen-nis e lur orribla culminaziun en ils mazzamenti da Srebrenica e Iepa (1995). Ils Serbs paron decidids da li-quidar uschia il problem albanais, te-nor l'exempel dal minister tirc da l'intern Talaat che declarava uffizialmain ils 31 d'avust 1915: «Il problem armen na datti pli» (p. 2). La remartga davart «ils Tudestgs da l'ost» fa allusiuun als var 15 milliuns bandischads or da regiuns ch'appartegnan oz a la Pologna, Russia, Slovakia, Tschechia, Ungaria u Voivo-dina, sco la Prussia da l'ost, patria da Herder e Kant.

Inua va il Kosovo?

Ils patratgs dal teolog ollandais Geert van Darel, redigids avant la guerra da Kosovo e publitgads en translaziun tu-deschga, paron tant pli actuals suenter l'armistizi precar suttascrit ils 10 da zercladur: «Ins astga sa dumandar sche la cuminanza internaziunala sa cun-tenta puspè cun ina faschadira provisoria per cuntascher ina pasch transitoria, ubain sch'ella aspira ad ina solu-zion permanenta francada en il dretg» (p. 17). L'autur fa endament il mitus serb da Kosovo e conclude che «l'in-de-pendenza totala» saja «be logica» (p. 20).

Naziunalissem u conciliaziun?

La revista perscrutescha era la tenuta da las baselgias ortodoxas, cunzunt la russa e la serba. Pir dapi paucs onns appellescha l'uestg da la minoritad serba en Kosovo (10% da la populaziun) a ses concartents da tgirar la convivenza

cun ils Albanais. Sia baselgia però ha surpiglià il mitus naziunalistic da quel Kosovo «che represchenta en perpeten la tginga da la Serbia ed il center spiri-tual da l'entir pievel ortodox serb» (p. 14); uschia il messadi da la Baselgia orto-doxa serba per Pasca 1999, suttascrit da tuts uestgts, pia era quel da Kosovo. Il chef da la principala baselgia orto-doxa, patriarche Alexi da Moscou, ha sa declarà solidar cun la Serbia diesch di suenter Pasca 1999: «L'agid da Dieu stat da vossa vart»; tuttina ha'l er ad-monì: «Laschai turnar quels umans paschaivels e bainvulents che han abandonà lur patria! Tschertgai conciliaziun ed armonia! Lura na po nagin as reproschar acziuns petgaminusas» (p. 16). Lezs niebels pleuds nun han gidà; i ha vuli bombas dal vest durant diesch emnas.

Tranter ideal e populissem

La personalitat dal patriarche Alexi è stgarpara tranter ses agens «ideals ecu-menics» e «la maioridad naziunalistica ed antiecumonica en la Baselgia orto-doxa russa» (p. 26). El è naschì 1929 en Estonia sco Alexi von Rüdiger, figl d'in Tudestg e «d'ina Russa u d'ina Estonia» (p. 24). Gia il tat dal patriarche era in da quels 75 000 subdis protes-tants da la Russia en Estonia e Lettonia che han dà suatiensch a la cham-pagna missionara ortodoxa sfurzada da l'imperatur Clau I (1825–1855) e che ha gî effects er suenter sia mort. 1940 è il bab d'Alexi vegnì spiritual. El sez è vegnì ordinà 1950. La sinoda al ha elegi patriarche 1990 empè d'in concur-rent cumpromess cun il stadi. 1992–1993 ha'l admess la culpa dal clerus ortodox tar ils malfatgs dal communissem: «Ils davos decennis han purtà pa-timents inexprimibels a noss pievel. Milliuns umans han endirà il martiri (...). Era nus, uestgts e spirituals, es-san la culpa (...). Nus faschain peneti-zia per quels da nus che nun han tegnì la dira en ils onns da persecuziun e han sa mussads temelits, e cunzunt per quels che (...) han gidà ils perse-quitaders» (p. 26). 1995 ha Alexi de-clerà en il dom da Berlin, faschond allusiuun a la dictatura d'Ulbricht e Honecker (1949–1989): «Quel re-schim communist che ha purtà tanta dolur a blers Tudestgs è vegnì da mes

pajais; blers da mes cumpatriots al han sustegnì» (p. 26). En ils davos onns nun ha'l dentant pli mussà in tal cura-schi. El «è vegnì in naziunalist russ (...)». El nun ha mai chattà il curaschi da condemnar la brutalitat da l'arma-dada russa en la guerra da Tsche-tschenia²⁾. La radunanza da spirituals da la diocesa ortodoxa da Novosibirsk ha gist punctuà «il privel da l'eresia ecumenica» e propost «che nossa basel-gia sortia dal Cussegli mundial da las baselgias e d'autras organisaziuns ecu-menicas» (p. 7). È quai ina casualitat? L'onn passà ha il pievel dal district da Novosibirsk elegì sco prefect il general naziunalist pensiunà Lebed.

Glisch or da Banat

Da Rumenia perencunter po la revista rapportar ina curaschusa declaraziun da ricla davart ils decennis d'opressiun, numnadamaain da l'uestg ortodox da Banat, regiun da plis pievels e tginga da la revoluziun da 1989. «En Rumenia n'ha nagin fatg penetenzia per ils mal-fatgs sgarschaivels da la dictatura com-munista. Anc pli malas èn la libertad e la ritgezza da blers criminals sco quels che manavan la praschun politica da Sighetul Marmatiei, nua ch'ins ha ex-tirpà la flur da la sociedad rumena. Tals criminals survegnan oz schizunt deco-raziuns (...). En vista da lezza situaziun pon las baselgias en Rumenia, cunzunt la principala, l'ortodoxa, dar in exemplar da curaschi ed in fundament da renova-zioni sociala. Quai pudainsa cuntascher pir admettend nossa gronda culpa» (p. 6). Questa declaraziun n'è betg be remartgabla pervi da la veglia-detgna da l'autur (76 onns), mabain era pervi d'in moviment che sa fa valair gist en Banat e Transilvania per l'autonomia da lezzas regiuns.

Avertura e convivenza

La revista publitgescha anc dus rap-ports allegraivels da Bryner or da la Slovakia dal sidost, sdrima da lin-guatg ucraianis ed ungarais, cun refur-mads, catolics romans e tals da ritus oriental. En ina citad industriala nova «festiveschan tuttas trais confessiuns lur cults divins en il medem bajetg, e quai dapi in onn e mez (...). Sin il tetg stattan la crusch catolica romana, la ca-tolica orientala cun traiss travs transver-

salas, e la staila refurmada (...). La collavuraziun ecumenica da las traiss pravendas ha sa verifitgada bain» (p. 9). A paucs kilometers da là ha l'uniun «Glaube in der 2. Welt» gidà a finanziar ina chasa da studis refurmada. Il mars han ins enviadà Bryner a referir sco teolog en la biblioteca da lezza chasa, davart «Religiun e naziun», en il rom d'inoccurrenza da perfecziu-ment per preditgants d'omaduas schlattainas. «L'atmosfera averta da scuntrada e discussiun» al ha fatg ina ferma impressiun. «1998 ha il center da furmaziun dà albiert a 26 occurren-zas, numnadamaain radunanzas da pre-ditgants, sesidas da perfecziu-ment per parsuras da pravendas, champs da chantar, curs per cantors sco era per scolasts e catechets, congress da dun-nas ed ina radunanza d'impressaris» (p. 32).

Dai adatg!

Tranter plirs auters artitgels duain ins anc menziunar in rapport da tschintg paginas (27–31) davart l'agid d'ina gruppa cristiana ortodoxa als toxicomans da Son Petersburg. Lur numer, sco dal rest quel dals tuberculus, cre-scha en tut la Russia. «Glaube in der 2. Welt» da matg mussa pia in maletg fitg varià dal mund liberà dal communi-nissem. Rumenia e Slovakia progres-deschan plau a plau, però la Russia e cunzunt la Serbia restan dominads da l'intoleranza e dal naziunalissem. L'equilibre mundial è periclità d'ina pussanza atomica incalculabla, cun bu-namain 150 milliuns olmas, in presi-dent malsaun e bavader ed in parla-ment dominà da naziunalists e com-munists. Quai han ins gist vesì cura che sias truppas èn entradas en il Kos-ovo suenter l'armistizi, «surpassond tuttas cunvegas tranter l'Organisa-zion dal contract da l'Atlantic nord e Moscou»³⁾. Politichers democratics, disfidai da la Russia!

1) Adressa: Bergstraße 6, Postfach 9, 8702 Zollikon. Telefon 01 391 37 47 u 48. Telefax 01 391 44 26. Posta electronica: g2w@swissonline.ch

2) Die orthodoxen Kirchen und der Kosovo-Krieg, en: Neue Zürcher Zeitung, 25 da matg 1999, p. 9

3) Milde Irritation in Washington über Mo-skau, en: Neue Zürcher Zeitung, 14 da zer-cladur 1999, p. 2

723.30 Via da Breil

Punt nova sur il Rain Anterius

En il futur vegn l'access per Breil e pia l'apport principal en la rejon da vacanzas Breil – Vuorz – Andiast pussibilità cun ina punt nova tranter Danis e Tavanasa. Grazia a l'avvertura da questa punt na sto il traffic betg pli traversar la punt da Versell, che datescha da l'onn 1928 e che ha mo in vial. Ultra da quai po vegnir auzà il pais maximal permess sin la via da Breil. La fundaziun NOSSA PUNT surpiglia la punt artgada istorica da Walter Versell sco proprietad e per il mantegniment.

Las pitgas da la punt sur il Rain Anterius a Danis, che ha ina lunghezza da circa 101 meters e ch'è repartida en quatter champs, èn pazzadas a las duas rivas dal Rain Anterius sco er sur il trassé da la Viasier retica. Uschia resultan largezzas da 16, 25.40, 34 e 21.50 meters tranter las pitgas. En ils dus champs amez ha la punt ina larghezza da 9.50 meters. En il sectur da las elongaziuns s'estenda ella dad omaduas varts tar ils contraforts, da la vart da Tavanasa fin a 36.50 meters. Quests chaus da la punt en furma da dratguir èn necessaris da tuttas duas varts da la punt pervia da las geometrias da la via. Els èn l'element visualmain il pli marcant da la punt nova sur il Rain Anterius a Danis.

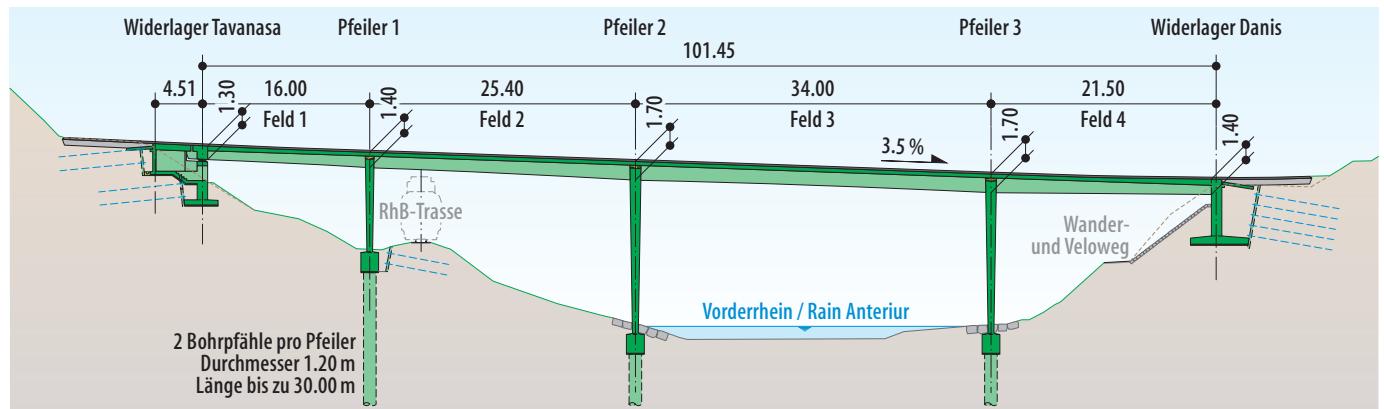

La punt nova sur il Rain Anterius a Danis sper la punt da Versell da l'onn 1928

Il profil traversal spezial da la part pertanta da la punt sa cumpona da dus trianguls colliads cun ina platta da 35 centimeters grossezza. Cun ina pendenza varianta da las surfatschas exterioras da las varts da la punt permettan questi trianguls che la largezza da la punt e l'autezza da la part pertanta pon sa midar. La part pertanta da la punt è pia construïda sco profil cumplain cun ina chavadira longitudinala entamez. En questa chavadira longitudinala han pudì vegnir pazzads ils numerus conducts d'ovra e l'allontanament da l'aua. Als

chaus da la punt s'estenda er la chavadira longitudinala, uschia che la vista sut da la punt è marcada dals urs surt furmads correspondentamain.

L'autezza da la part pertanta importa en il sectur da las duas pitgas a la riva dal Rain 1.70 meters e sa reduce scha vers ils contraforts. Tar il contrafort a Danis importa ella 1.40 meters e tar il contrafort a Tavanasa 1.30 meters. La relaziun tranter l'autezza da la part pertanta e la distanza tranter las pitgas è circa 1 a 20 tar il champ principal sur il Rain Anterius.

Tagl longitudinal da la punt sur il Rain Anterius a Danis cun la repartiziun en champs

Vista da la punt da sut ensi

Las dimensiuns da las pitgas sa redusceschan tant per lung sco er per lartg da surengiu. Tar la colliaziun cun la part pertanta da la punt han ellas – cun circa 2.80 meters – la medema largezza sco la chavadira longitudinalala, uschia che las pitgas entran en la chavadira longitudinalala. Tuttas trais pitgas èn colliadas monoliticamente cun il pertader dals vials. La grossezza da las duas pitgas a la riva dal Rain importa survart circa 1.10 meters. La pitga pli curta tar la lingia da la Vialier retica è vegnida concepida in pau pli satigl cun 86 centimeters, uschia ch'ins ha pudì resguardar l'autezza pli pitschna da la pitga ed a medem temp pussibilitar da recepir las defurmaziuns longitudinalalas. Las pitgas èn mintgamai integradas en il grip en foras d'in diameter dad 1.20 meters. Il grip sa chatta en differentas profunditads da fin a 30 meters.

Ils realisaturs

Direcziun generala e direcziun da construcziun: Uffizi da construcziun bassa dal Grischun

Project da via:

Cavigelli Ingenieure AG, Glion

Project da punt:

Bänziger Partner AG, Cuira

Conzett Bronzini Partner AG, Cuira

Lavurs d'impressari:

J. Erni AG, Flem

Caprez Bau AG, Glion

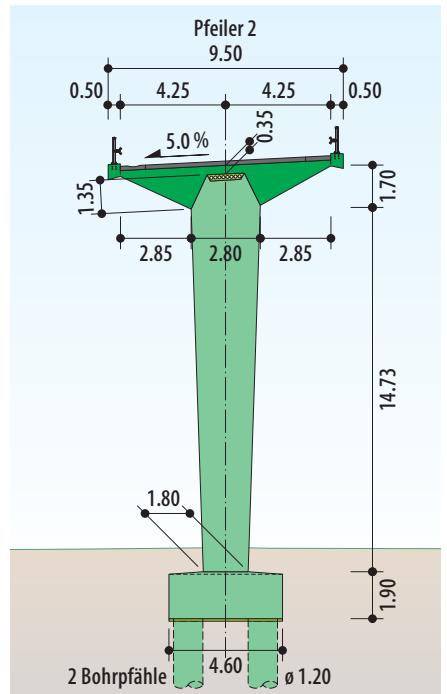
Strabag AG, Mustér

Lavurs da cuvrida:

Stradun SA, Glion

Lavurs da serrer:

Perazzelli Metallbau AG, Landquart

Tagl traversal da la punt

Il cuntrafort da la vart da Danis suonda la geometria storta da la via, è colliaù en moda inflexibla cun il pertader dals vials e stabilisescha uschia la punt en direcziun longitudinalala e traversala. Il cuntrafort da la vart da Tavanasa è vegnì concepì cun duas rulleras a padella che pon sa spistar longitudinalmain ed el dispona d'ina chombra da cuntrafort ch'è accessibile per il mantegniment e che sa chatta sut il passadi dals vials. Ils cuntraforts han in fundament planiv. Per activar sulom avunda tar il cuntrafort fix a Danis è vegnì construì in pe correspondunt per il fundament, che dumogna las influenzas orizontala.

Sin la punt stretga da Versell na pu devan vehichels betg cruschar ed ils transports grevs na dastgavan betg traversar la punt. Cun prender en

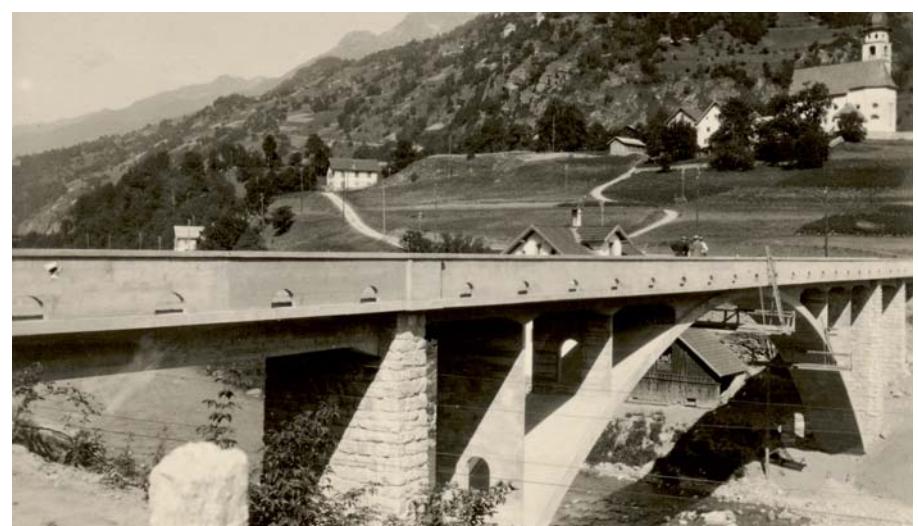
funcziun la punt sur il Rain Anterior a Danis po ussa er vegnir auzà il pais maximal permess sin la via da Breil, e quai da 18 tonnas a da nov 32 tonnas. Ils custs totals per la construcziun nova da la punt sur il Rain Anterior a Danis importan var 5.3 milliuns francs.

Impressum

Cuntegn: Uffizi da construcziun bassa dal Grischun. La reproduziun dals maletgs e dal text cun indicaziun da la funtauna è giavischada. Questa infurmaziun dal UCB sco er autres infurmaziuns davart temas stradals pon vegnir chargiadas giu sco PDF e stampadas sut www.tiefbauamt.gr.ch > Documentaziun.

Mantegniment da la punt da Versell

Ils 25 da settember 1927 ha ina malaura destruì la punt da Robert Maillart, ch'era vegnida construida l'onn 1905. Suenter avair organisà ina concurrenzia da punts ha la victura, la punt artgada da l'inschigner Walter Versell da Cuira, pudì vegnir inaugurada gia ils 31 da fanadur 1928. Il mument che la punt nova sur il Rain Anterior a Danis vegn prendida en funcziun surpiglia – grazia a l'engaschament da l'uniun NOSSA PUNT – la fundaziun cun il medem num, ch'è vegnida fundada aposte per quest intent, la punt istorica da Versell sco proprietad e per il mantegniment. En il futur vegnan uschia peduns e ciclistas a pudair traversar il Rain Anterior sur questa ovra da construcziun da gronda valur per l'inschigneria e per l'architectura.

La punt da Versell curt avant l'inauguraziun l'onn 1928

Da producents, consuments e reducents – il ciclus da la materia

■ Las plantas ed ils animals fan part da chadainas da nutriment. Quellas èn segnadas da numerusas collazioni tranter las creatiras e furman uschia ina rait da nutriment. Il total da las creatiras che stantan en relaziun ina cun l'autra en in spazi vital numnan ins biocenosa. La biocenosa ed il spazi vital – in biotop cun sias condizioni particularas sco per exemplu il clima e la quantitat da nutriment e d'aua sotterranea – furman ensemes in ecosistem. Exempels per ecosistems èn il guaud, il lajet, la prada, l'aul ed il vigt.

A l'intern da l'ecosistem èn ils differents ciclus da la materia (substanzas nutritivas, auas, gas, substanzas estras) colliaids in cun l'auter. Er entaifer la biocenosa circuleschan tut las substanzas: Las plantas verdas (producents) construechesan la substancia vegetala, ils animals (consuments) transfurman quella e las bacterias (reducents) decumponan la

substancia vegetala. La terra sco product da decomposiziun da crappa e da material organic furma la basa da tutta vita nua ch'il ciclus da la materia po cumenzar danovamain.

Magliar e vegnir maglia

Magliar e vegnir maglià è una regla generala en la natura. In exemplu: Las merlotschas maglian rasulaunas. Mintgatant vegnan magliadas ellas sezzas, per exemplu d'ina tschuettu da guaud u d'in spret. Er las rasulaunas maglian autres creatiras, per exemplu la feglia d'erva. La planta, la rasulauna, la merlotscha e la tschuettu da guaud furman uschia ina chadaina da nutriment.

La gronda part dals animals na sa nutrissen però betg d'ina specia unica da plantas u d'animals: Las merlotschas na maglian betg mo rasulaunas; il pli gugent han ellas verms da plievgia e fritgs. Ed er la tschuettu da guaud ha anc auters animals da preda sper la merlotscha. Questa chadaina da nutriment preschenta perquai mo ina part da las relaziuns da nutriment en in spazi vital.

A moda schematica sa lascha il ciclus da la materia entaifer ina tala chadaina da nutriment descriver sco suonda: L'emprim member en la chadaina da nutriment è il producent; tar quel sa tracti d'ina planta vera. Tras la fotosintesa producescha la planta nutriment per in erbivor (animal che maglia ervas). L'erbivor è il segund member en la chadaina da nutriment.

El è in emprim consument perquai ch'il consumeschia quai ch'il producent ha produci. Ils erbivors èn la basa da nutriment per ils carnivors. Quels èn ils segunds consuments. Las chadainas da nutriment pon avair anc dipli members, damai terzs e quarts consuments. A la fin sa decumponan tant las plantas sco er ils animals e daventan la basa per il svilup da nova vita.

Ils ciclus da las differentas materias

Il ciclus da las substanzas nutritivas

Las plantas verdas dovran dioxid carbonic, aua e sals minerals. La fotosintesa producescha cuntinuadament nov material vegetal. Ina part da quest material vegn duvrada en chadainas da nutriment e magliada dals consuments. Ils reducents maglian parts da plantas mortas, excrements e cadavers.

Els reduceschan las substanzas da plantas e d'animals fin che quellas èn minerali. Lura pon questi sals danovamain vegnir duvrads da las plantas verdas. Uschia sa serra il ciclus da las substanzas nutritivas.

La materia decumponida sa transforma en nova vita.

La cumpart anorganica dal terren deriva da la dischagregazion: Quella attatga la crappa dira e la fa rumper en particlas pli pitschnas. En questa moda sa decumpona mintga muntogna plaun a plaun en terra loma, uschia che la vegetaziun po crescher.

Ils singuls terrens sa sviluppan en il decurs dal temp. Schizunt en gondas sa furma plaun a plaun ina terra povra. L'emprim vegn ella populada da plantas bassas sco litgens e mistgels. Alura arivan las plantas pli autas. Ils products da decomposiziun da las plantas enrigescan puspe la terra e mettan damaia en movimenti ina circulaziun.

Plaun a plaun crescha uschia la grossesseza dal humus e damaia s'augmenta er la fritgaivladad da la terra. In humus ritg da substanzas nutritivas è il meglier fund per ina vegetaziun variada ed è il spazi da vivere per blers abitants dal terratsch. Povras terras da dolomit han per il solit ina rasa da humus da be paucs centimeters.

La biomassa e la via da l'energia

La biomassa è il pais total da tut las creatiras en in spazi vital. En ina chadaina da nutriment pon ins calcular il pais da la materia per mintga element en la chadaina. Cum il resultats pon ins dissegnar ina piramida da nutriment. Ins vesca che la biomassa sa reducescha da stgalim a stgalim per circa 80 fin 90 percentschient. Tut las substanzas vegetalas ed animalicas cuntegnan ina tscherta quantitat d'energia. Ins po remplazzar ils pais en la piramida da nutriment cun quantitads d'energia e dissegnar ina piramida d'energia. Cum agid da las piramidas da nutriment e d'energia ves'ins ch'ils carnivors dovran (indirectamain) bler pli grondas quantitads da plantas ch'ils erbivors.

Co va a perder uschè blera biomassa e tanta energia? Cur che las plantas produceschan glucosa absorbeschan ellas blera energia. Quella deriva dal solegl. Las substanzas vegetalas pon ins cumpareglier cun ina conserva plaina d'energia. Cur che las plantas respiran, s'avra la conserva e l'energia vegn libra. Quest'energia promova il metabolism. Da l'energia che las plantas han absorbà dal solegl, dattan elllas vinavant als consuments sulettamain 10 fin 20 percentschient. Ina gronda part da l'energia dovran elllas sezzas.

Ils consuments survegnavan lur energia dal nutriment. Ils dovran l'energia per sa mover, per il metabolism e per producir chalira. Cum la respiraziun bri-schan els glucosa ed autres materias organicas.

Tar ils reducents arriva la gronda part da l'energia en furma da lain mort u feglia crudada; ultra da quai decumponan els cadavers ed excrements. Ils reducents transfurman quest material ed emettan l'energia ch'è magasinada en il material.

Sin mintga stgalim da consuments vegn pia blera energia returnada a l'ambiente, surtut tras la respiraziun. L'energia che vegn libra arriva en l'ambiente en furma da chalira. Be pitschnas quantitads d'energia arrivan al proxim stgalim da consuments. A la fin da la piramida da nutriment resta ina fitg pitschna part da l'energia che las plantas avevan absorbà al cumentzament dal solegl. L'energia sa moveva uschia tras la chadaina da nutriment e sorta successivamain en differenti lieus.

La preschentaziun:

Dossier «Il ciclus da la materia».

Dipli infurazioni:

chatta.ch/?iid=2922
www.chatta.ch

La biocenosa

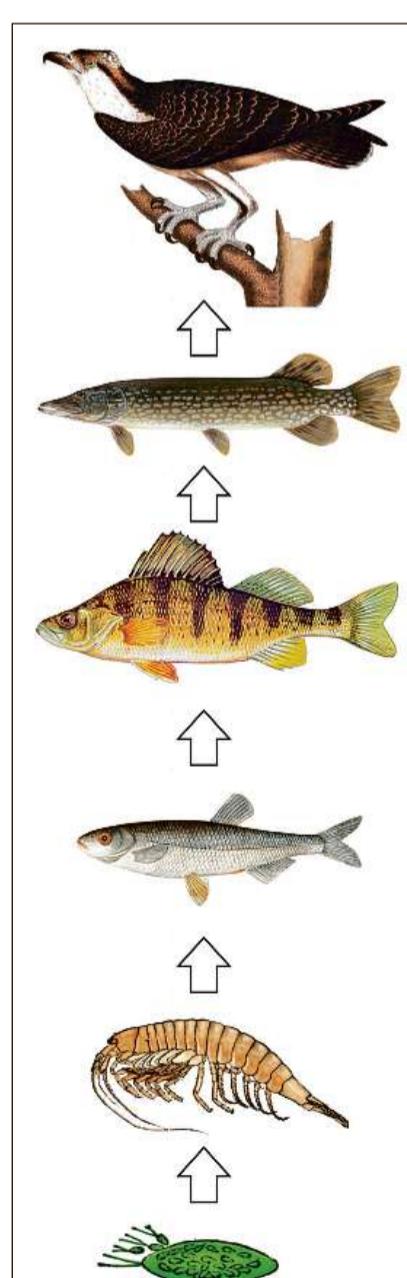
Sco gio vis furman las plantas, ils animals ed ils micro-organismes ensemes ina biocenosa. Entaifer quella èn las substanzas permanentamain en circulaziun. Per quai procura la spartiziun da la lavour tranter producents, consuments e reducents:

Ils producents produceschan glucosa en lur feglia. Per far quai dovran els la glisch dal solegl, aua e dioxid carbonic. Quest process dat oxigen. Or da la glucosa ed or dals minerals pon las plantas sviluppar tut las substanzas vegetalas.

Ils consuments sa nutrissen directamente u indirectamain (quai vul dir tras las chadainas da nutriment) da plantas che vivan. Cun respirar dovran els oxigen ed emettan al medem temp dioxid carbonic. Ils reducents maglian plantas mortas, cadavers ed excrements. Ils decumponan questas substanzas en aua, dioxid carbonic e sals minerals. Per quest process dovran els l'oxigen ch'els survegnavan dals producents. Ils producents obtegnan minerals e dioxid carbonic dals reducents.

Ils reducents

Tut ils producents e consuments moran. Tge succeda cun las plantas mortas ed ils

Magliar e vegnir maglià a l'exemplu da la fauna aquatica.

Las cuas-siglio, ils chariels da terren, ils arlogns, ils millipes, las larvas da mustgas ed ils verms da plievgia èn reducents. Ils pli impurtants reducents èn quels animalets ch'ins vesca mo cun in microscop: bacterias, bulieus e monocellulars (micro-organismes).

Las bacterias ed ils animalets che vivan en la terra surpiglion differentas lavurs. Las parts da la feglia morta arivan uschia pli e pli profund en la terra. Blers animalets vivan mo en tschertas rasadas sut la terra. Animalets che san siglir vivan per exemplu datiers da la surfatscha. Animalets en furma da cilinder vivan tranter ils mantuns da feglia. Ils verms sa chavan tras las rasadas da terra pli profundas.

Dal fegl al humus

Sin in fegl crudà pon viver bacterias ed auters micro-organismes. Quels fan che la surfatscha dal fegl daventà loma. Siglio gronds e plugls da scorsa mordan e foran la surfatscha dal fegl. Uss pon las bacterias penetrar il fegl tras las foras. Pitschnas larvas da mustgas maglian foras pli grondas en il fegl. Arlogns, cordalins, lindornas ed auters animalets decumponan il fegl anc pli fitg. Per part resta mo il skelet dal fegl. Quests animalets produceschan blers mantuns d'excrements. Quels cuntegnan parts da feglia betg digerida e bacterias.

Uss cumenzan er sigliots pli pitschnas, chariels da mistgel e verms alvs a magliar dal fegl. Las bacterias gidan a decomponer il fegl. Ils verms da plievgia maglian e sfuignan en il material e fan che quel daventà humus. Els maschaidan quel cun particlas d'arschiglia che derivan da las rasadas pli profundas da la terra. Ils animalets che sa chavan e sfuignan en la terra, muventan adina las rasadas da terra. Uss è il fegl daventà terra da compost. Ina part dal fegl mort è veginida transfurmandu en minerals. En la terra lucca da compost pon plantas crescher fitg bain. La terra da compost cuntegna aua, oxigen e minerals («fertilisader natural»).

Il terren

Il terren (u terratsch/terra) è la rasada da dischagregazion superiura da la terra ed il spazi da vivere per micro-organismes e plantas. Il terren sa furma cur che crappa dira scroda e sa maschaida cun material organic (humus). Sper material anorganic ed organic cumpiglia il terren e grondas cumparts d'aua e d'aria. I dat fitg differents tips da terra. Sia furmaziun vegn definida dal crap (p.ex. dolomit), dal clima e da la vegetaziun.

La lavour principala per la furmaziun dal terratsch surpiglion animals sco baus, verms e nundumbraivel micro-organismes. Quels na decumponan betg mo il material vegetal (cf. survar), mabain al maschaidan er cun materias primas mineralas dal crap sitùa suten.

Vent frestg per la baselgia refurmada dal Grischun

Preschentaziun d'ina constituziun nova per la baselgia refurmada dal Grischun

DA MARTIN CABALZAR

Dapli cooperaziun regiunala, dapli pussaivladads da condecisiun ed ina purschida pastorala pli vasta. Quai èn las finamiras centralas ch'il cussegl da la baselgia refurmada dal Grischun ha francà en il sboz per ina nova constituziun. La baselgia refurmada duai dentant restar vinavant «ina baselgia dal pievel», punctueschan ils responsables. «Il mund sa mida cuntuadament ed era la baselgia sto sa midar cun el.» La nova constituziun saja ina schanza da realisar quai, ha punctuà *Frank Schuler* a chaschun da la preschentaziun als medys da masssa. Betg gist sco in «ferm suffel», mabain plitost sco «vent frestg» entaifer la baselgia refurmada duai la nova constituziun vegnir considerada e chapida. Ella sa basia sin experientschas cumprovadas ed avria en il medem moment il spazi d'acziun per novas activitads, ha ditg Schuler che ha presidià la cumissiun che ha gì l'incumbensa d'elavurar ina nova constituziun. Ina da las pli impurtantas novaziuns saja che las raspadas duaian vegnir intimadas da cooperar pli intensivament en l'avengnir. Entras ina meglra cooperaziun daventia la purschida ecclesiastica pli variada, èn ils responsables persvadids. Ina gronda part da las raspadas actualas saja memia pitschna per pudair porscher in'offerta vasta e varionta mo cun las resursas finanzialas e persunalas d'ina singula raspada. Il «rin-

forzament da la collavuraziun» duai meglierar questa mancanza. La singulas raspadas duain dentant pudair decider en atgna cumpetenza quant intensiva che questa collavuraziun duai esser e cun tgi ella duai vegnir instradada.

Nagina revoluziun

Sco quai che las experienzas mussian stoppien las baselgias esser avertas per las tendenzas actualas entaifer la sociedad ed adina puspè reflectar criticament davart lur agen engaschament. Ina revisiun da

la constituziun na dastga dentant betg esser ina «revoluziun» che saja predestinada per in naufragi, anzi, bleranz s'orientar sco punt vers las tradiziuns vividas, ha punctuà il parsura dal cussegl da la baselgia *Andreas Thöny*. In'emprima emprova da reveder radicalment la constituziun haja numnadament fatg naufragi cunzunt pervi da dus motivs: la reduziun sin mo 20 raspadas e l'introduziun d'in pe da taglia unitar per tut las raspadas. La gronda part da las entradas eran plinavant resalvadas a la baselgia chantuna.

nala. La nova constituziun regla il commembradi, ils dretgs democratics da condecisiun e las instanzas da controlla. La baselgia refurmada veglia restar vinvant ina «baselgia dal pievel», era sch'il dumber da fidaivels pratigants va enavos, ha accentuà la decana *Cornelia Camichel-Bromeis*. La nova constituziun stgaffeschia en quest senn era novs potenzials. I gjaja numnadament per furmar la vita da cuminanza en ils vitgs e quai per tut ils umans, independentament sche quels sajan commembres da lur baselgia. Sco exempli concret menziuna Camichel-Bromeis la pastoraziun en ils spitals ed en las chasas d'attempads. Ella pendant era s'imaginar ch'i dettia en l'avengnir sper las baselgias tradiziunalas era novs locals da meditaziun là nua che la glieud s'entaupe regularment, sco statziun da viafier, en ils center da cumpra ed en pausadis da l'autostrada. Nua che la baselgia na saja betg quà mo per ils fugitivs, mabain ch'ella chattia e sviluppeschia ensemen cun els novas furmas da far festa. Tut ils members dad ina raspada portian la finala cuminaiylamain la responsablidad per la vita en la raspada da lur vitg, accentuescha la decana.

Baselgia sco faktur social

«La baselgia sco faktur social che creeschia e promova la cuminanza è vinavant imputanta», ha punctuà il parsura dal cussegl da la baselgia *Andreas Thöny*. Radund 700 000 personas dal Grischun en

Preschentaziun dal sboz da la nova constituziun da la baselgia refurmada dal Grischun: Il parsura da la cumissiun Frank Schuler, il president dal cussegl da la baselgia Andreas Thöny e la decana Cornelia Camichel-Bromeis (da san.).

FOTO O. ITEM

commembres e commembres da la baselgia evangelica-refurmada. Radund 77 pertschient dals cartents sajan cristians. «La constituziun chantunala dat a nus il dretg dad esser ina instituziun dal dretg public. Quai onurescha ed obligescha nus en il medem mument.» Per Thöny munta quai che la baselgia stoppia esser averta viers las pretensiuns e tendenzas da la societat. Era stoppia la baselgia adina puspè metter sa sezza criticament en dumonda. La revisiun da la constituziun saja perquai necessaria. Ella dettia il spazi d'agir a moda autonoma tant a las raspadas sezzas sco a la baselgia statala. «Quai destgorgia las fatschentas currentas, stgaffeschia cuminanza e gida ad evitar u schiliar dispettas.» Sche quai reusseeschia la finala era vegnia a semussar en il decurs dals proxims mais. Bain saja ina cumissiun fitg represchentativa da 19 chaus stada pronta d'elavurar il sboz. Quel è allura anc vegnì purifitgà ed approvà tant dals represchentants da las raspadas en ils colloquis e la finala era sancziunà en ina versiun purifitgada da la sionda.

Ils 8 da novembre vegn il cussegl grond evangelic – il parlament da la Baselgia evangelica – a decider davart il project. «La proposta fatga ha bunas schanzas da vegnir approvada», è Schuler persvadi. L'ultim pled en il chapitel ha dentant la populaziun evangelica dal Grischun tar la votaziun a l'urna, probabel il zercladur 2018.

Abb. 1 Von links nach rechts: Susanna Jenal, Philomena Jenal, Josefa Prinz, Maria Kleinstein, Julius Kleinstein, Rudolf Prinz und Ulrich Prinz

Hierbei handelt es sich vermutlich um das im Artikel «Zwergen-Familie» in «Bündner Nachrichten», Nr. 237 vom 9.10.1890, erwähnte Foto. Demnach wäre Susanna Jenal 17 Jahre, Philomena Jenal 14 Jahre, Josefa Prinz und Maria Kleinstein 10 Jahre, Julius Kleinstein 14 Jahre, Rudolf Prinz 8 Jahre und Ulrich Prinz 6 Jahre alt. Die Größe wird bei Susanna Jenal im erwähnten Artikel mit 103 cm, die der anderen mit ca. 80 bis 90 cm angegeben.

Set dals otg umans pitschens da Samignun.

Malgrà in pitschen budget ha la grafica
Brigit Rufer concepì in dals pli blets cu-
deschs dal 2017.

FOTO PÖTTNER

Carta postala.

FOTO RISCH-LAU

«Ils nanins da Samignun» figureschan sisum la glista

La confederaziun onurescha ils cudeschs cun il meglier design

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ «Ils nanins da Samignun» figure-schan sisum la glista dals pli blets cu-deschs svizzers. L'uffizi da cultura ha pu-blità quest'emma ils cudeschs premiads dal 2017. Igl è ina raritat ch'ina pu-blicaziun en atgna ediziun vegn onurada. L'autura ed editura *Seraina Jenal* ha sezza per davants a Samignun ch'en stads da creschientscha pitschna. En il seminari da scolasts ha ella scrit ina lavour surlonder ch'è vegnida premiada da Scienza e giuventet-gna. Il cedesch tudestg ch'ella ha publitgà avant passa diesch onns è svelt stà exaust. Perquai che la tematica sveglia anc adina interess ha ella – cun agid finzial da la vischianca da Samignun – edi l'onn passà en atgna ediziun in cedesch surlavrà.

«Persunas pitschnas, betg nanins!» Ella haja sa chapescha grond plaschair che ses cudesch tutgia tar ils pli blets, di Jenal a l'anr. Ma l'autura ed editura punc-tuescha immediat ch'il merit tutgia a

Rob&Rose che haja fatg la grafica. I saja la finala in premi da design. Il bab da Jenal deriva da Samignun ed ha, tant da vart da la mamma sco era dal bab, perda-vants pitschens. L'autura sezza ha perquai erà la disposizion genetica.

Igl è impurtant per mai ch'ils umans pitschens vegnan preschentads sco per-sunas e betg mistiftgads sco nanis», di Jenal. L'expressiun «nanins da Samignun» vegnia duvrada sco num, ma uschiglio duess ins discurrer dad umans pitschens u dad umans spezials.

Suenter il seminari da magisters a Cuira ha Jenal studegià architectura a l'ETH. Ella ha lavurà tranter auter tar ils architects Capaul & Blumenthal a Glion ed è oz planisadra da territori en in biro d'architectura a Turitg.

Juwels fotografics

«Nus avain in plaschair narr, cunzunt era perquai che nus avain gi mo in bugdet pitschen», di la grafica Brigit Rufer che ha concepì il cedesch. Uschiglio vegnian sa-

L'architecta Seraina Jenal (37 onns) ha perscrutà «Ils nanins da Samignun» durant il se-minari da magisters a Cuira.

fotografa els cun in object sco per exempla ina sutga per inscenar la differenza.

Attracziun turistica

Tranter 1873 e 1892 èn naschidas a Samignun otg persunas cun ina mutaziun da gens che ha impediti la creschientscha. Da lez temp n'hant ins betg savì pertge, ma ils indigens han emprendi d'als acceptar sco aduals. Per ils turists èn ils «nanins da Samignun» daventads in attrac-zion. Duas collezioni fotograficas pus-sibiliteschan in sguard sin lur vita en il vigt muntagnard.

Il cedesch cuntenga ina curta descrip-zion da vita da las otg persunas è regu-danzas dad indigens. Plinavant explitge-scha ina part medicinala il fenomen da la creschientscha pitschna. Questa part è vegnida surlavrada uschia che la nova ediziun cuntenga las pli novas encon-schüttschas scientificas.

Seraina Jenal: «Die Samnauner Zwerge – An der Schnittstelle Medizin und Alltag». En atgna ediziun. Turitg, 2017.

vens onurads cudeschs ord chasas edituras che hajan tut autres pussaivlads finan-zialas e che possian sa lubir produciuns custaiylas cun stampas d'auto qualität. I saja ina renconuschentscha extraordinaria che «Ils nanins da Samignun» figureschan

malgrà paucs daners sin la glista dals me-gliers cudeschs. Gist las fotografias veglias dals umans pitschens sajan già in jewel, di Rufer. Interessanta saja cunzunt la per-spectiva cun la quala ins haja pli baud guardà sin questi umans. Savens hajan ins

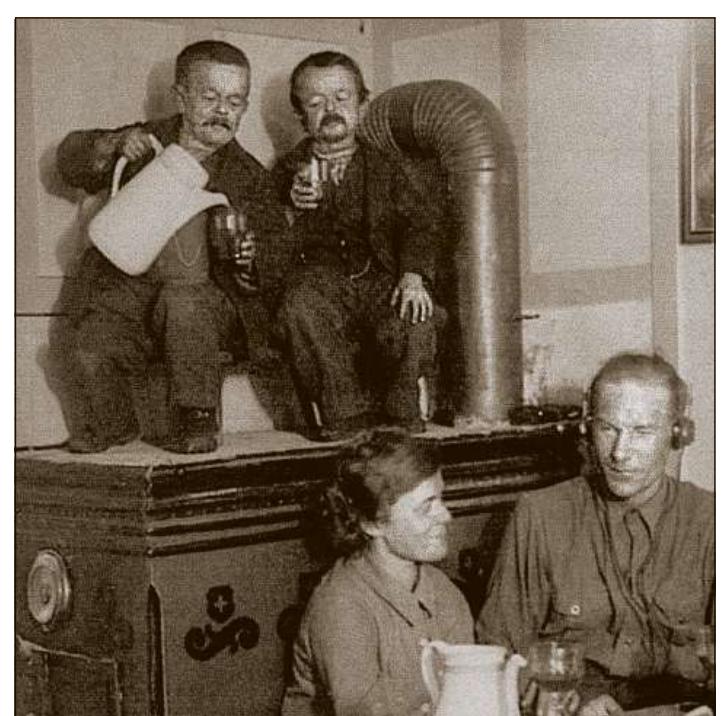
Inscenaziun – savens han ins fotografà ils umans pitschens cun sutgas u persunas da creschientscha normala.

FOTO FEUERSTEIN

Friederika Kleinstein (amez) è la basatta da l'autura Seraina Jenal. En cumparegliazion cun ses dus fragliuns Julia e Julius para ella fitg gronda, ma mesira en vardad be 1,60 meters.

FOTO C. G. BERNHARD

Ulrich e Rudolf Prinz sin pigna en lur stiva a Samignun-Compatsch.

FOTO COLLECZION PRIVATA

«Madaya Mom»

DAD ANDREA LUZIUS RASSEL,
CARLSBAD CALIFORNIA

**■ Forsa as regurdais vus dal num
Madaya. Circa avant in onn han ils
chanals da medias mussà maletgs
schoccants en connex cun Madaya.**

La pitschna citad en las muntognas da la Siria vers il cunfin cun il Libanon era ina giada enconuschenta sco lieu turistic, però las reportaschas d'avant in onn han mussà in auter maletg da Madaya. Ina citad assediada, nágins traffic da commerzi, nágins martgads, umans che han da mangiar suppa dad erva per mancanza da mangiativas – maletgs quasi nun supportabels. Las reportaschas da Madaya èn svanidas da noss chanals da medias, l'assedi da Madaya dentant è restà. Co mai fan ils abitants da Madaya da survivor?

L'auter di hai jau puspè legì il num Madaya. Quai sin in carnet da comics. «Madaya Mom» è in product communabel da la chasa da medias ABC News e da Marvel, la chasa editura da comics da tut queste super eroxs.

«Madaya Mom» è l'istorgia vaira davart il cumbat d'ina famiglia per survivor l'assedi, la bloccada totala da lur citad. La persuna principala è «Madaya Mom», ina mamma da tschintg uffants che mussa forza e caracter amez la tragedia e rapporta davart la vita entaifer

il tscherchel da bloccada. Durant l'onn passà ha «Madaya Mom» – ses num na vegn betg menziunà per betg metter ella en prievel da vita – communityà via SMS cun ina redactura dad ABC News. Ella raquinta da las orrurs da guerra, da las rachetas, da la mancanza da sien e da nutriment, mo era co la famiglia emprova da crear muments da «normalitat» per ils uffants.

La bloccada da Madaya na permetta a schurnalists betg d'entrar en la citad. Uschia èn ils parairis da «Madaya Mom» quasi la sula funtauna da novitads or da la citad assedida. ABC News ha tschertgà in med per cuntanscher la publicitat cun las novitads da Madaya ed ha chattà quest med en la collavuraziun cun Marvel. Il comic «Madaya Mom» dat parairi da la situaziun orribla en ina citad nua che las cameras na pon betg ir. Marvel nus mussa ina nova figura che mussa tratgs d'ina eroxa. Per exemplu en ina episoda nua che las mangiativas eran uschè stgarsas ch'ella simplamain decidida da na mangiar pli per in pèr emnas per che ses uffants hian in zic dapli – ma forsa che quai nun èn tratgs d'ina super eroxa, ma che mintga mamma/mom faschess il medem.

«Madaya Mom» sa vegnir legì online sin las paginas dad ABC News.